

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Бичков М.М.

Фактори виникнення і розвитку громадянського суспільства

Аналізується розвиток громадянського суспільства, історичне призначення якого визначається потребами та інтересами окремого індивіда, його прагненням до справедливості, щастя і громадянських свобод. Зазначається, що одним із ключових факторів формування громадянського суспільства є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Акцентується увага на моральній складовій формування людяності у суспільному житті.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, закон, справедливість, свобода.

Анализируется развитие гражданского общества, историческое предназначение которого определяется потребностями и интересами отдельного индивида, его стремлением к справедливости, счастьем и гражданскими свободами. Отмечается, что одним из ключевых факторов форми-

рования гражданского общества является разделение государственной власти на законодательную, исполнительную и судебную. Акцентируется внимание на нравственной составляющей формирования человечности в общественной жизни.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, закон, справедливость, свобода.

The development of civil society is analyzed, the historical purpose of which is determined by the needs and interests of the individual, his aspirations for justice, happiness and civil liberties. It is noted that one of the key factors in the formation of civil society is the division of state power into legislative, executive and judicial. Attention is focused on the moral component of the formation of humanity in public life.

Key words: civil society, rule of law, law, justice, freedom.

УДК 323.2

Бичков М.М.,
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
та економічної теорії
Вінницького
торговельно-економічного інституту
Київського національного
торговельно-економічного університету

Останнім часом проблеми становлення і розвитку громадянського суспільства стали активно вивчатися фахівцями різних галузей соціальних наук. Це пояснюється, з одного боку, пошуком шляхів зміцнення сучасної державності та підвищення рівня правового регулювання усіх сфер життєдіяльності суспільства в рамках демократичного розвитку, а з іншого – усвідомленням необхідності ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства для підтримки балансу інтересів держави і суспільства. Формування громадянського суспільства – це багаторівневий процес виникнення і конструювання у соціальному просторі системи інститутів, елементів і суб'єктів суспільства, метою яких є створення соціального простору для самореалізації особистості.

Незважаючи на висвітлення різних аспектів проблематики громадянського суспільства у роботах Е. Геллнера, А. Гончарової, І. Кального, А. Карася, А. Колодій, А. Колодія, А. Одінцової, О. Онищенко, С. Романенка, М. Рудича, С. Соляра, О. Чувардинського, Т. Щепанської та інших, проблема факторів, що визначають формування і розвиток громадянського суспільства, на наш погляд, потребує більш глибокого дослідження. Не знаючи цих факторів, важко уявити суть і ознаки того соціального утворення, до якого призведе самоорганізація сучасного суспільства, що ними визначається.

Мета статі полягає у з'ясуванні факторів, які протягом історичного розвитку громадянського

суспільства визначали і зорієнтовували цей процес.

Людина як індивід, особистість має різноманітні потреби та інтереси (матеріальні і нематеріальні), задоволення яких є невід'ємною передумовою як її власного розвитку, так і розвитку суспільства в цілому. Ці інтереси і потреби реалізуються через відповідні суспільні відносини та інститути, які є структурними елементами громадянського суспільства. Тому потреби, інтереси і прагнення свободи окремої людини, на наш погляд, можуть виступати факторами становлення і розвитку уявлень про громадянське суспільство. Визнання їх як вихідних робить неминучим висновок про історичність цього соціального утворення. Під цим кутом зору спробуємо розглянути ідею виникнення і розвитку громадянського суспільства та факторів, що впливають на цей процес.

Серед перших мислителів, які трактували проблему громадянського суспільства, називають Платона. І справді, не окремі його висловлювання, а доволі цілісна концепція суспільної спільноти – спільноти громадян – є прикметною рисою філософії цього мислителя. Узгодженими, за Платоном, є природні соціальні потреби, притаманні людям від народження, та головні чесноти людини. Як у душі людини наявні три складові – чуттєва, вольова і розумна, – так і в суспільстві наявні три основні страти: виробники, воїни і правителі. Для кожної із страт властиві свої чесноти: для виробників – поміркованість у задоволенні чуттєвих

бажань, для воїнів – мужність у послідовній реалізації вольових прагнень (передусім, на користь Батьківщини), для правителів – мудрість як застосування розуму на користь усієї спільноти. До певної верстви людина потрапляє внаслідок власних природжених нахилів, тому соціальна структура є похідною від потреб та інтересів індивіда. Жорстка критика Платоном сучасної йому держави, а також уявлення про ідеальну державу, яка відповідала б вимогам ідеальної суспільної структури, а, отже, і потребам людини, дозволяє говорити про концептуальний підхід, який цілком відповідає ідеї громадянського суспільства.

Услід за Платоном Аристотель також надає великої ваги суспільному значенню держави. Однак, на відміну від Платона, на думку О. Чувардинського, Аристотель вважає, що існуючі держави не є недосконалими копіями вихідної ідеальної держави, а навпаки – держава поступово змінюється відповідно до суспільних потреб, оскільки вона є природним продуктом розвитку суспільства на певному етапі. Важливим для теорії громадянського суспільства є аналіз Аристотелем суспільних сфер, які він вважав порівняно незалежними від держави [16, с. 69–70].

Свої соціально-філософські погляди Аристотель найповніше представив у знаменитій праці «Політика». Людина, вважає філософ, є «істота політична». На відміну від усієї живої природи лише людина має здатність до чуттєвого сприйняття таких понять як «добро» та «зло», «справедливість» та «несправедливість». Саме тому людина і живе у «суспільстві», фундамент якого, на думку Аристотеля, становлять сім'я і держава. Аналізуючи погляди Аристотеля в цьому питанні, В.П. Андрущенко особливо акцентує увагу на думці мислителя, що моральне підґрунтя – засада засад життя людини у суспільстві. Без моралі, вважає філософ, людина перетворюється на «нечестиву» і «дику» істоту, «низьку у своїх ставках та смакових інстинктах». Найглибшою моральною домінантою суспільного життя Аристотель вважав справедливість [1].

Римський філософ Цицерон, розвиваючи ідеї Аристотеля, бачив своє завдання в тому, щоб торкнутися причин будь-якого суспільного блага і суспільного зла. Громадянську спільноту Цицерон розуміє як безліч людей, пов'язаних згодою. Сполучною ланкою громадянського суспільства він вважає закон, а право, встановлене законом, має бути однаковим для всіх.

Підсумовуючи погляди античних мислителів на суспільство, Г. Антіпов і А. Кочергін відзначають, що у Давній Греції та Давньому Римі поняття «політичне» включало всі найважливіші сфери суспільства: сім'ю, релігію, освіту, художню літературу, мистецтво. Бути членом громадянського (цивільного) суспільства означало бути громадя-

нином, тобто жити і діяти відповідно до законів, не приносити шкоди іншим громадянам. Саме тоді і виникло розуміння суспільства як сукупності громадян, які повинні вільно розпоряджатися своєю власністю і своїми здібностями [2].

Цікаві погляди на ідею громадянського суспільства виклав Н. Макіавеллі, який відзначав, що керівник держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнові й особисті права підданих. Незважаючи на багато суперечностей у політичному концепті Н. Макіавеллі, йдеться, власне, про громадянське суспільство як спільноту людей, яка є протилежною державі і намагається підірвати будь-яку діяльність держави з метою піднятися над нею. Тому багато цікавого висловлено Н. Макіавеллі про такі сфери як сім'я, любов, задоволення особистих потреб. Тобто йшлося про особисту (приватну) сферу людей. У своїх дослідженнях С.В. Сидоренко зазначає, що Н. Макіавеллі доводив: крім держави, існує щось самостійне, самодостатнє, що живе за своїми власними законами і протилежне державі. У широкому розумінні громадянське суспільство виділяється як самостійне й автономне з виникненням держави і не залежить від неї [11, с. 177].

Новий час приніс із собою нове розуміння ідеї громадянського суспільства. Так, Томас Гоббс, на відміну від своїх попередників, бачив стрижень громадянського суспільства в індивідуалізмі, у розвитку окремої людини, її місці і ролі в державі та суспільстві.

Т. Гоббс, чий соціально-політичні погляди формувалися як теоретична реакція на трагічний досвід англійської революції, розумів «природний стан» як «війну всіх проти всіх». Філософ вважав державу інститутом, здатним захистити індивіда від цієї загальної війни, для чого необхідно обмежити «природні права» окремої особистості громадянськими законами, передати частину прав верхній владі. У концепції Т. Гоббса слід зазначити таке:

- гарантом дотримання «суспільного договору» є держава;
- філософ вперше пов'язує приватну власність і державний «громадянський стан» [7, с. 296].

«Левіафан» Т. Гоббса сьогодні розглядають як одну з перших фундаментальних праць, на ідеях якої ґрунтувалися і з якої виходили концепції «громадянського суспільства» та «правової держави».

Основоположником системного вивчення громадянського суспільства вважається Джон Локк, а послідовниками – Адам Сміт, Адам Фергюсон та інші вчені. Тут громадянське суспільство розуміється як суспільний устрій і держава особливого типу, в якому «юридично забезпечені і політично захищені» основні права і свободи особистості. У цьому трактуванні, підкреслює Н.Н. Стеблецова, громадянське суспільство, по суті, ототожнюється із соціальною і правовою державою [12, с. 87].

Джон Локк сформулював низку базових принципів, що лягли в основу громадянського суспільства (життя, свобода, власність) та здійснив аналіз цих принципів. Зокрема, він розрізняє два види свободи: природну свободу людини та свободу в межах суспільства, згідно з якою людина не підпорядковується ніякій іншій законодавчій владі, окрім встановленої за згодою в державі. Там, де немає законів, немає і свободи. Суспільна свобода, за Локком, передбачає наявність обов'язків. Визнання їх – це ознака згоди особи на укладення суспільної угоди. Інакше вона все ще залишалася б у природному стані [4, с. 37].

Отже, «громадянське суспільство виникає лише там, де кожен член суспільства відмовляється від своєї природної влади і необмеженої свободи та поступається нею на користь загалу. Це надає йому право звертатися за захистом до закону, який встановлено суспільством, коли це потрібно» [9, с. 5, 50].

Наступним кроком розвитку теорії громадянського суспільства можна вважати теорію Ш.-Л. Монтеск'є. Він писав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку – четвертим щаблем розвитку після природного стану, сім'ї, героїчного часу. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання і нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. У суспільстві, за Ш.-Л. Монтеск'є, діють два види законів – громадянські і державні. Перші регламентують недержавні відносини, переважно політичні права і свободи громадян. Ш.-Л. Монтеск'є, зауважує О. Чувардинський, розглядає громадянське суспільство як важливий запобіжник сваволі і диктатури, громадянські і державні закони він називає, тим часом, взаємозалежними [16, с. 70]. Складовою частиною концепції Ш.-Л. Монтеск'є є розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову, що сьогодні вважається одним із ключових факторів становлення громадянського суспільства і правої держави.

Іншу позицію по відношенню до громадянського суспільства займав Ж.-Ж. Руссо. Філософ говорить про розбіжності держави і громадянського суспільства. Держава – це органи управління, владні структури, а громадянський стан – це структура суспільного договору. На думку Ж.-Ж. Руссо, державна влада завжди належить до правлячої еліти, що виражає інтереси цієї соціальної групи, але виступає від імені всього суспільства. Якщо державна влада не буде обмежена, держава стане тоталітарною, а індивід буде поглинений такою державою. Єдиний засіб проти цього – створення громадянського суспільства, заснованого на договорі між усіма його членами, в якому звання гро-

мадянина вище всяких «чинів», а «обов'язки» людини визнаються важливішими, ніж обов'язки громадянина [10, с. 187]. Найбільш важливим у концепції Ж.-Ж. Руссо виступає зв'язок між «приватною власністю» і «громадянським суспільством». «Приватну власність» філософ вважав причиною всіх соціальних бід і нещастя, але разом з тим вона є істинною підставою громадянського суспільства.

Розвиваючи соціальні погляди Ш. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо, І. Кант створив гармонійне вчення про правову державу, яка ґрунтується на приватній власності та підпорядкуванні всіх громадян єдиним законам. Основними, до того ж апріорними, тобто додосвідними принципами, на яких базується суспільне життя в такій державі, є, за І. Кантом, свобода члена суспільства як людини, рівність його з іншими як підданого, а також самостійність члена суспільства як громадянина. Ця самостійність ґрунтується на самоврядності людського розуму та на незалежності сумління кожної людини. Згідно з І. Кантом, правова держава ґрунтується на поєднанні волі осіб, що становлять народ. Кожен громадянин має право голосу і повинен підкорятися лише тим законам, на впровадження яких він дав згоду. Разом з цим І. Кант обґрунтовує ідею рівності всіх перед законом. У громадянському суспільстві, підкреслював І. Кант, людина завжди постає як самоціль і ніколи як засіб для здійснення будь-яких завдань. Отже, сутність громадянського суспільства, за І. Кантом, полягає у можливості прийняття свідомого і відповідального рішення кожним громадянином.

Першим із європейських мислителів, який чітко відокремив і розмежував сутність термінів «громадянське суспільство» і «держава» був Г.В.Ф. Гегель. Він, досліджуючи взаємовідносини між громадянським суспільством і державою, як ніхто інший в його час, з філософських позицій осмислив фундаментальні зміни, що відбувалися у соціальному і політичному житті з кінця XVIII століття. На його думку, громадянське суспільство включає ринкову економіку, соціальні верстви, корпорації, завданням яких є забезпечення життєдіяльності суспільства і здійснення громадянських прав. Тому, згідно з його вченням, громадянське суспільство – це фактично комплекс приватних осіб, класів, груп, інститутів, взаємодія яких регулюється цивільним правом і який прямо не залежить від політичної держави.

За Г.В.Ф. Гегелем, сім'я як перший етичний корінь держави – це сутнісне ціле, члени якого вважають себе акциденцією, а не конкуруючими індивідами, пов'язаними якоюсь угодою. Про розуміння громадянського суспільства як суспільства інтересів кожної окремої особи, свідчать його слова, що «у громадянському суспільстві кожен собі мета, а решта для нього ніщо» [5, с. 169].

Тому, на думку вченого, громадянське суспільство має захищати кожного свого члена, боронити його права, хоча кожна конкретна людина також має певні зобов'язання перед громадянським суспільством, які вона повинна виконувати як його член. Хоча Г.В.Ф. Гегель і писав, що при надмірному багатстві громадянське суспільство є недостатньо багатим, щоб боротися з надмірною бідністю і виникненням черні, але історія розвіяла цей міф. На думку одного з найвідоміших дослідників громадянського суспільства Ернеста Геллнера, «громадянське суспільство з'явилося в історії один раз, але сьогодні, здається, здатне завоювати світ. У всякому разі, ті країни, де воно існує, є більш багатими і більш впливовими, аніж усі інші» [6, с. 42].

Г.В.Ф. Гегель, зазначає дослідник його вчення Н.В. Філик, розглядає громадянське суспільство як не просто спільність людей, а як суспільство людей, що володіють власністю, якою взаємно обмінюються. Предметом власності й обміну може стати все, що завгодно, підкреслює Г.В.Ф. Гегель, крім того, що є невідчужуваним, тобто того, що є «моя власна особистість і загальне буття моєї самосвідомості». На його думку, зауважує Н.В. Філик, держава потрібна для того, щоб опосередковувати реалізацію волі окремих вільних індивідів через закони і установи. Г.В.Ф. Гегель наголошував, що, лише будучи власником, людина стверджує свободу волі, писав, що свобода – це святе, тому знати, що таке свобода, право – це обов'язок кожного [15, с. 41].

Трьома відправними основами громадянського суспільства згідно з вченням Г.В.Ф. Гегеля є:

- система потреб цього суспільства (хоча громадянське суспільство і не вичерпується лише ринковими відносинами і проникненнями в суть економічної залежності);

- здійснення правосуддя у цьому суспільстві;

- поліція і корпорація (причому корпорацію Г.В.Ф. Гегель взагалі вважав однією з головних точок, навколо якої обертаються «неорганізовані атоми громадянського суспільства»).

Слід зазначити, що науковий доробок Г.В.Ф. Гегеля став основою для розробки концепції громадянського суспільства його послідовниками і здається нам найбільш обґрунтованим і аргументованим.

Інший німецький філософ Л. Фейєрбах у своїй концепції суспільного життя, основним змістом якої є щастя людини, зазначав, що щасливою людина може бути лише за певних умов. Умови для щастя треба створити. Тобто, головна засада соціальної філософії Л. Фейєрбаха полягає у створенні умов життя, які відповідали б людській природі, в обґрунтуванні необхідності зробити умови людьми. Сутність людини при цьому Л. Фейєрбах бачив незмінною. Почуття та пристрасті, що визна-

чають її поведінку, філософ розглядав як головні чинники історичного процесу [1].

Багатьма авторами часто упускається моральний бік людського суспільства, проте на цій складовій у свій час акцентував увагу Л. Фейєрбах. Мораль, підкреслював Л. Фейєрбах, виникає там, де людина у своїх вчинках орієнтується на іншу людину. Дійсна мораль, писав він, «не знає ніякого власного щастя без щастя чужого, не знає і не хоче ніякого ізольованого щастя, відокремленого і незалежного від щастя інших людей <...>, вона знає лише товариське, загальне щастя» [14, с. 621]. Розбіжності інтересів, що виникають у процесі суспільної діяльності та спілкуванні людей між собою, долаються загальним почуттям любові людини до людини. Любов у соціальній концепції Л. Фейєрбаха постає як найвищий вияв дійсно людської чуттєвої природи, як принцип організації соціального, як найдосконаліший механізм регулювання суспільних відносин [1].

Погляди Г.В.Ф. Гегеля були сприйняті К. Марксом, однак були ним суттєво трансформовані абсолютизацією економічного аспекту громадянського суспільства, введенням протистояння власників і невластників, розповсюдженням гегелівської «цивільної частини» суспільства на все «буржуазне або капіталістичне суспільство». Відносини виробництва і власності стали у К. Маркса визначальними для суспільства – все інше стало похідним. «Зосередившись на сфері матеріального виробництва в аналізі громадянського суспільства, К. Маркс належним чином не врахував такі громадські утворення як спілки, асоціації, общини тощо. Протиставлення громадянського суспільства державі у нього полягає в тому, що громадянське суспільство є виявом матеріальної сфери, а держава – надбудови» [13, с. 219].

Характеризуючи погляди К. Маркса, В.П. Андрущенко відзначав, що К. Маркс дійшов до висновку: людина та її виробнича діяльність виступають реальною рушійною силою історичного процесу. Конкретизуючи цей висновок, К. Маркс висловлює думку про наявність своєрідних груп людей – класів, які силою обставин суспільно-економічного розвитку змушені перебрати на себе відповідальність за майбутній суспільний розвиток, його організацію і порядок. Таким класом громадянського суспільства, який стає «результатом розкладу всіх класів», на думку К. Маркса, є пролетаріат. У боротьбі за своє визволення він репрезентує інтереси всіх пригноблених. Людська емансипація збігається з визволенням пролетаріату, а це досягається здійсненням пролетарської революції. Така революція знищує приватну власність, а водночас – підґрунтя для існування класу, відчуженого від засобів виробництва. Так, на думку К. Маркса, має здійснюватися суспільний розвиток – дійсна емансипація людини [1].

У західному марксизмі теорію громадянського суспільства розвивав італійський філософ А. Грамші. Досліджуючи його науковий доробок, дослідник В.П. Бех зазначав, що відповідно до теорії А. Грамші, громадянське суспільство знаходиться між економічною структурою і державою, тобто представляє собою проміжне утворення, яке належить до надбудови. Відношення між державою і громадянським суспільством він розглядав у трьох напрямках: 1) як варіант підпорядкування громадянського суспільства державі; 2) як базис; 3) як варіант збалансованих відносин між державою і громадянським суспільством [3].

Громадянське суспільство можливе лише за умов дотримання державної справедливості, прав та свобод громадян. Ця ідея ще з часів Платона плекається усіма народами, але чи завжди право, свобода та справедливість йдуть разом, чи існує їхня межа, і чи не суперечать вони одне одному? У науковій літературі немає одностайності щодо відповідей на ці питання. Досить цікаву думку щодо їх співвідношення висловив А. Камю: «Революція, яка здійснюється заради справедливості за допомогою свободи, врешті-решт підбурює їх одну проти одної» [8, с. 342]. «Спочатку революція пробує втамувати породжений нею бунтарський дух, потім волею-неволею відкидає його заради подальшого самоутвердження» [8, с. 343].

Таким чином, зазначимо, що протестні форми вияву громадянських свобод, хоч вони і конституційні, не є однозначно прийнятним шляхом до справедливості як загальнолюдської цінності. Збереження за громадянськими організаціями права на постійне, послідовне правове самовираження є не менш ефективним засобом, ніж право на масове бунтарство як стрибок у розв'язанні кількісних протестних накопичень. «Там, де право здійснюється без зволікань, рано чи пізно з'явиться і справедливість, яка ґрунтується на ньому» [8, с. 345]. І далі А. Камю розвиває думку про право на свободу слова як фундамент розбудови правового громадянського суспільства. Завдяки свободі слова відбувається вплив громадянських організацій на державну політику в інтересах справедливості. «Справедливість в мовчазному світі, – зазначає А. Камю, – поневолена і німа, руйнує співпричетність людей і врешті-решт перестає бути справедливою» [8, с. 345].

З розвитком політичної організації формується нове бачення держави. Із засобу універсальної організації держава трансформується в соціального арбітра. Ця концепція держави набуває свого визнання в західній політологічній літературі в середині минулого століття та закріплюється в конституційному праві декотрих країн. «Держава-арбітр» врегулює та узгоджує майнові та правові інтереси всіх соціальних груп, класів тощо. З розвитком політичних партій,

посиленням їх ролі набувають нового значення недержавні утворення – форми самоуправління громадян, які охоплюють широкий спектр проблем суспільного співіснування громадян. До таких недержавних організацій, як найбільш впливових, можна віднести, окрім профспілок, різноманітні об'єднання громадян, наприклад, спілки культурно-просвітницького спрямування, етнопонаціональні об'єднання, союзи підприємців, релігійні організації тощо. Перехід до стану громадянського суспільства пролягає через якомога більше послаблення впливу держави, політичних партій та посилення недержавних громадських об'єднань самоуправління, тобто запровадження того, що К. Поппер називає «суто формальною стороною». Економічна влада, відокремлена від політичної, постає ефективною противою державному утиску громадянських свобод [13, с. 221].

Таким чином, розвиток політичних, правових, ідеологічних та культурних течій у західноєвропейському суспільстві призвів до формування тієї суспільної системи, яку сьогодні ми називаємо громадянським суспільством. Громадянське суспільство має розглядатися як об'єднання вільних і рівних громадян, в якому громадяни мають права і можливості, виходячи із спільних інтересів та потреб єднатися у правовій, економічній, соціально-політичній та іншій сфері. Отже, громадянське суспільство має розумітися як сфера вільної комунікації учасників суспільних відносин, в основі якої перебувають не родинні зв'язки, а мета реалізації певних спільних інтересів політичного, соціального, економічного, культурного та іншого характеру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство : проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть / В.П. Андрущенко. – К. ТОВ «Атлант ЮЕМСІ», 2006 – 502 с.
2. Антипов Г.А. Проблемы методологии исследования общества как целостной системы / Г.А. Антипов, А.Н. Кочергин. – Новосибирск : Наука, 1988. – 258 с.
3. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ: [Монография] / В.П. Бех. – Запорожье : «Тандем-У», 1999. – 284 с.
4. Бойко Ю.А. Розробка теорії громадянського суспільства в новоевропейській філософії / Ю.А. Бойко // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2012. – № 4 (112). – С. 34–41.
5. Гегель Г. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. Гегель. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.
6. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Геллнер – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 240 с.

7. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Соцэкгиз, 1936. – 503 с.

8. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

9. Локк Д. Избранные философские произведения. В 2 т. Т. 2 О государственном правлении. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 532 с.

10. Руссо Ж.-Ж. Об Общественном договоре, или Принципы политического права. Трактаты / Ж.-Ж Руссо. – М. : Наука. – 1969. – 256 с.

11. Сидоренко С.В. Розвиток громадянського суспільства в історії соціально-філософської думки: умови виникнення, сутність, структура / С.В. Сидоренко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 54. – С. 175–188.

12. Стеблецова Н.Н. Формирование и развитие гражданского общества в Российской Федерации

как важнейшая стратегическая задача / Н.Н. Стеблецова // Среднерусский вестник общественных наук. – № 2(7). – 2008. – С. 86–94.

13. Стежко З.В. Громадянське суспільство : ретроспекція уявлень / З.В. Стежко, Г.П. Стежко // Вісник ДонНУЕТ (гуманітарні науки). – 2012. – № 2(54). – С. 217–225.

14. Фейербах Л. Избранные философские произведения : В 2-х т / Л. Фейербах. – М., 1955. –Т. 1. – 676 с.

15. Філик Н.В. Підходи до розуміння громадянського суспільства в світовій теоретико-правовій думці / Н.В. Філик // Научные труды Национального авиационного университета. Юридический вестник. Воздушное и космическое право. – 2007. – № 2(3). – С. 40–43.

16. Чувардинський О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція / О. Чувардинський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 169–75.